

"רוח אפינו משיח ה' נלכד בשחיתותם"

מיהו של יאשיהו בקרב מגידו וקנינתו של ירמיהו על כך (מלכ"ב, כ"ג, כט-ל; דבה"ב, ל"ה, כ-כה) מעלים שאלות בסיסיות שעיקרן: הכתוב אינו מביא בפנינו לא את סיבת הליכתו של יאשיהו, ובעיקר לא את סיבת מותו. בדרך כלל רגילים אנו לתיאור הבנוי על העיקרון, שאין מיתה בלא חטא, ואין ייסורים בלא עוון¹; ואילו כאן אין בפשט הכתוב רמז ליסוד החטא, העוון או הטעות של יאשיהו, וממילא חסרה גם סיבת הליכתו למגידו והמציאות כפי שהוא ראה אותה וגם יסוד תגובת ה' לה. השאלה קשה כפליים כיוון שהכתוב מעיד: "וכמהו לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו ככל תורת משה ואחריו לא קם כמהו" (מלכ"ב, כ"ג, כה). ואם כן תשובתו של יאשיהו עצמו הייתה תשובה מלאה², דבר המבטל את האפשרות לתלות את מותו בחטאי עצמו.

המפרשים³, בעקבות חז"ל⁴, חשפו את הסיבה בספר איכה 1, כ: "רוח אפינו משיח ה' נלכד בשחיתותם", כאשר הם מזהים את יאשיהו כמשיח ה' שבפסוק. הפסוק מעיד, שמות יאשיהו בא על רקע חטאי העם, כאשר הוא נבע מטעותו של יאשיהו. עובדת הליכתו לקראת מלך מצרים כנגד נבואה⁵, או דבר הדומה לה, הנאמרת ע"י מלך מצרים (דבה"ב, ל"ה, כא-כב) מבוארת כאי ראייה נכונה של המציאות. יאשיהו סבר, כי מהפכתו חלחלה עמוק לתוך שדרות כל העם, ולא כך הוא. ייתכן שעל פני השטח הצטרפו רבים לטיהור המקדש ולביעור האלילים, אך השינוי החד לא חל, והעם התנדנד בין עבודת ה' הרצויה ובין נטייה אחר העבודה הזרה לסוגיה. פתרון זה בנוי על ההנחה, שאכן כריתת הברית המחודשת הייתה נחלת חלק מועט בעם, והרוב נטה אחרי ברית זו רק בגלוי אך לא בסתר. הנחה זו נתמכת בפרקים רבים בספר ירמיהו המתייחסים לתקופת יאשיהו⁶, ואף המפרשים⁷ מביאים ראיות לכך.

ספר נוסף אשר יכול לשמש ראיה לניתוח כזה הנו ספר צפניה, אשר תיאורים קשים ביותר, הן של מצב רוחני והן של מצב חברתי, מוטחים כתוכחה בעם ישראל. ספר זה פותח בתוצאות הקשות של מציאות זאת (א', ב): "אסף אסף כל מעל פני האדמה נאם ה'..."⁸, ותוך כדי הדברים מתבהרת התמונה וממוקדת באותם אלה שכלפיהם הדברים נאמרים. לגבי התקופה המדויקת של הנבואה התלבטו המפרשים: רד"ק קובע בפסוק א: "...ונבואתו הייתה קודם ששבו יאשיהו ויהודה מרעתם", אך בהמשך הוא מעלה אפשרות שמדובר לאחר ימי יאשיהו⁹. גם אברבנאל (ביאורו שם) מניח: "...והדעת נותנה, שהיה זה בתחילת מלכותו בהיות בני יהודה רעים וחטאים לה' מאוד קודם ששב יאשיהו אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו...". אפשרות נוספת להבין היא שהתקופה הנידונה היא תקופת יאשיהו עצמו, וזאת לאור מה שהעלינו לעיל בדבר הצלחת המהפכה.

1 ע"פ שבת, נה, ע"א. במשמעות גמרא זו נחלקו ראשונים. עיין מורה נבוכים, ח"ג, כד, ורמב"ן בשער הגמול, עמי רע-רעא במהדורת שעוועל מול בעל חובות הלבבות, שער הביטחון, פרק שלישי, אך נראה שניתן לקבוע כי זה הקו השולט במקרא.

2 חז"ל הדגישו נקודה זו באמרו, כי הביטוי תשובה לגבי יאשיהו אינו מעיד שהיה חטא-קדום. ראה שבת, נו, ע"ב.

3 ראה תרגום ורש"י לאיכה, ד', כ.

4 ראה תענית, כב, ע"ב י תוספתא, תענית, ה', י.

5 השאלה, האם יאשיהו הלך למגידו כעד נבואה מפורשת תלויה בפרשנות דברי מלך מצרים אליו. ראה תוספתא, תענית, ב', י, ורד"ק ורש"י לדבה"ב, ל"ה, כב. הגמרא בתענית (שם) מדברת אף על נבואה של ירמיהו. ועיין ברד"ק (מלכ"ב, כ"ג, כט).

6 בירור מקיף של השאלה מותנה בקביעה מדויקת של זמן פרקי ירמיהו. ניתן להניח, כי פרקים שאינם מזכירים את מלכות בבל בשמה, אלא עוסקים במעורפל בגוי כלשהו, עוסקים בריבוי קרבנות ובטענות של העם כי הוא אכן נוהג כשורה, קוראים לתשובה ולסיכוי כי הגלות לא תבוא בשיא עצמתה, אינם קוראים לעבוד את מלך בבל - הנס הפרקים היותר מוקדמים בירמיהו. לכן נראה, שהפרקים הראשונים בספר ירמיהו הנם פרקים מראשית נבואתו שבתקופת יאשיהו. בפרקים אלו מודגשת העובדה שמחפכת יאשיהו לא חלחלה, ותשובתם היא מן השפה ולחוץ. ראה לדוגמה: ב', לה י ג', ד (לפי חלק מהפירושים) י ה', ה וכו'. אך מעבר לכך כל הפרקים עוסקים במציאות הרוחנית-מוסרית הקשה השולטת בעם.

7 ראה רד"ק ואברבנאל לירמיהו, ג', א, ועוד.

8 ראה התייחסותו לשאלת הכלי שדרכו יפגע הקב"ה בעם ישראל.

ברצוני לחדד במאמר זה את המבט על תקופת יאשיהו ועל זאת שקדמה לה ולנסות לחשוף את שורש הסיבה לאי הצלחת תשובת יאשיהו. להבנתי, סוג הבעיה וסיבת עזיבת ה' בתקופה זו שונה מכל מה שקדם לה, ואנו מוצאים כאן התנתקות וסטייה מה' מסוג חדש שלא היה קודם בממלכת יהודה, סטייה שהיא כה שורשית, עד כי תהליך גדול ופלאי של תשובה לא יכול לה. לאור הבנה זו ננסה לפרש את הפסוק הקשה, הקובע כי תשובת יאשיהו לא התקבלה בגלל חטאי מנשה (מלכ"ב, כ"ג, כה), פסוק שנראה כנסתר מדברי ירמיהו עצמו בפרק כ"ה, ששערי תשובה לא ננעלו עד השנה הרביעית ליהויקים.

דרך הלימוד תתבסס על הניסיון למצוא בפרקי צפניה את הנענות הייחודיות כלפי העם באותה תקופה ואת התיאורים העוסקים בהתייחסות העם. במהלך הדברים תיעשה השוואה לפרקי יאשיהו שבספר ירמיהו. מטרת העיון היא לנסות ולחשוף מתוך הפסוקים העוסקים בתופעות ספציפיות את המייחד שבתקופת יאשיהו, שבה שערי תשובה עוד לא ננעלו (ע"פ ירמיהו, כ"ה), ולמרות זאת תשובתם לא התקבלה (ע"פ מלכ"ב, כ"ג).

נעיין בכל הפסוקים בנבואת צפניה המתארים את העם תוך הדגשת הנקודות הנראות ייחודיות: א"ה:

"...ואת המשתחיים הנשבעים בה' והנשבעים במלכם"

- במשמעות ביטוי זה נחלקו פרשנים. האם 'מלכם' מזוהה עם עכו"ם כלשהו (רש"י), ואם כן מדובר על עבודה בשיתוף (רד"ק); או עם יאשיהו (אב"ע), ואם כן מדובר על צביעות. אולם בעל המצודות וכן האברבנאל ראו בהם את "...האנשים שאינם משתחיים לא לה' ולא לצבא השמיים, שאין בהם אמונה כלל, וכאשר יישבעו -נשבעים במלכם, כי לבד ממנו יראו ויפחדו...".

א', ו:

"ואת הנסוגים מאחרי ה' ואשר לא בקשו את ה' ולא דרשוהו"

- את מה הם אכן ביקשו? בפסוק עצמו לא כתוב. רד"ק מציין: **ואע"פ שלא עבדו עכו"ם, אלא שאומרים בלבבם לא ייטיב ה' ולא ירע, ומה תועלת לדרוש אותו ולבקש מלפניו".**

א', יב:

"ופקדתי על האנשים הקפאים על שמריהם האמרים בלבבם לא ייטיב ה' ולא ירע".

פסוקים ברוח זו הם ייחודיים לצפניה. שאר הפסוקים שיצוינו מוזכרים בדרך דומה גם אצל נביאים שקדמו לו, אך בהקשר זה של ספר צפניה הם מקבלים משמעות שונה:

א', יח:

"גם כספם גם זהבם לא יוכל להצילם ביום עברת ה'"

- דבר המראה כי הייתה להם מחשבה שכספם וזהבם יוכלו להצילם: כיצד, באחד מהסברי האברבנאל (ביאורו שם) הוא כותב: "...אבל גם כספם וזהבם שייתנו אל האויבים לא יוכל להצילם...". כלומר: הייתה להם תכנית מדינית ריאלית. ההישענות על הכסף מופיעה גם בפסוק יא.

ג', ב:

"לא שמעה בקול לא לקחה מוסר, בה' לא בטחה אל אלהיה לא קרבה"

- טענה זו אינה טענה חדשה, ובעיית אי השמיעה בקול ואי ההישענות על ה' מבוטאת בדברי רוב הנביאים. בהקשר שכאן הדברים מקבלים משמעות שונה מעט, כיוון שלא ברור מדברי הנביא במי היא אכן בטחה. בעל המצודות פירש: "כי ביקשה עזר ממלכי מצרים", ואם כן אנו מוצאים כאן, ולא בפעם הראשונה, ניהול של מדיניות המנותקת מהדרכת ה'. על הסיבה לכך - בהמשך.

העולה מתוך הפסוקים הוא, שאי השמיעה בקול ה' ובהדרכת נביאיו בתקופה זו לובש גוון חדש. הנביא מדגיש את העובדה שהעם מתנתק מה', אך התחליף העולה איננו בהכרח עבודה זרה. גם זו קיימת⁹, אך במקביל לה צומחת תפישה חדשה, שעיקרה - אי דרישה בגבוה כלל וכלל אלא

9 כמפורש בצפניה, א', ד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ניהול מדיניות באמצעים אנושיים לעצמם. תופעה זו כבר הייתה בעבר על רקע דומה בימי אחז, האומר: "לא אשאל ולא אנסה את הי"י השעיה, ז', יב), אך שם מפורשים דבריו לא ככפירה בעובדת התערבות ריבונו של עולם בנעשה עלי אדמות אלא דווקא, באופן פרדוכסלי, כאמונה מלאה בכך: "אמר: **יודע אני שיש בו כוח לעשות**, אבל איני מבקש שיתכבד בשבילי" (יל' שמעוני, תט). אחז מסרב כביכול לתת לקב"ה את ההזדמנות לאירוע שבו יתקדש שמו של מלך מלכי המלכים. בדברי העם בספר צפניה אנו מוצאים שלב נוסף: "לא ייטיב ה' ולא ירע" (א', יב), המבואר ברד"ק: "גם... אין הטוב והרע הבא על האדם מאתו **כי לא ישגיח בתחתונים**..."

על רקע זה המשיך החיפוש אחר אלטרנטיבות להנהגת שמיים, ולאור זה ניתן לבאר את הפסוקים שהודגשו. היו כאלה שנשבעו רק במלכם¹⁰, נשענו על הנחות מדיניות ארציות של ניהול מדיניות בעזרת כסף וזהב, אי דרישת ה' ואי ביטחון בו. לאור זה ניתן לראות את הביטוי "...ועל כל הלבשים **מלבוש נכרי**" (צפניה, א', ח) כהתייחסות לסוג חדש של סגנון מלכותי, כאשר הביטוי נכרי¹¹ משמש הן כציון התבלטותו של הלבוש והן כציון לזרותו. לאור זה ניתן להבין כי נבואת הפקידה מודגש: "...בבקר משפטו יתן לאור...". (צפניה, ג', ה), שניתן להבינו כמקביל ל"בעצם היום הזה", כהדגשת העובדה שהכול ייעשה לעין כול, כעין תשובה למה שאמרו קודם.

כאמור, ניתן למצוא לכך מקבילות בפרקי ירמיהו מתקופה דומה. ראשית, כמובן, יש לקבוע את זמנם של פרקי ירמיהו, דבר שהוא מחוץ למסגרת דיון זה. בהנחה שפרק ה' הוא מתקופתנו¹², הרי אנו מוצאים: "כחשו בה' ויאמרו לוא הוא..." (ירמיהו, ה', יב), המבואר בתרגום: "...ואמרו לא מן קדמוהי אתיא עלנא סבתא ואף לא תיתי עלנא בישתא..." ובדברי רד"ק שם: "...לא הוא שישגיח עלינו ויראה במעשינו, ואם נעשה כחפצנו לא תבוא עלינו רעה בעבור זה..." וכן בהמשך (שם, שם, יג): "והנביאים יהיו לרוח והדבר אין בהם", המבואר ע"י האברבנאל כהמשך לדברי העם¹³ אשר ממשיכים את התעלמותם מההשגחה עד לקביעה, כי אין דיבר בפי הנביאים. גם שם אנו מוצאים את התחליפים להישענות על ה': "...ירשש ערי מבצריך אשר אתה בוטח בהנה בחרב" (שם, שם, יז), והתמונה העולה היא דומה: ממלכת יהודה עסוקה בניהול מדיניות עצמאית ומתעלמת לחלוטין מהדרכת הנבואה וממצוות ה'. התעלמות זו מלווה בשינוי עמדה רוחנית ובהעלאת ספקות בהשגחת שמיים ובהתערבותה במעשה בני אדם, כפירה ברעיון השכר והעונש והפסקת דרישת ה'. דמיון למצב זה אנו מוצאים בימי אחז, אלא ששם לא מדובר עדיין על אי השגחת ה' אלא על כך שקידושו תלוי במעשה בשר ודם.

ניהול מדיניות עצמאית אינו מחידושי התקופה. זו אחת מהטענות השגורות שבפי הנביאים¹⁴, אשר דבר ה' שבפיהם טען רבות כנגד העובדה שהעם בוחר להישען על אומות שונות ולא להביט אל בעל המלחמות עצמו. הנבואה מורה, כי ההדרכה האלוהית התייחסה לא רק לעבודת ה' הפרטית של כל אדם ואף לא רק אל המערכת החברתית-מוסרית אלא גם, ובהדגשה יתרה, לניהול מדיניות החוץ והביטחון של הממלכה¹⁵. החידוש בתקופתנו הוא הליווי האידיאולוגי לתפישה זו. בעבר, עתים הייתה זו תוצאה של שכרות¹⁶ או התעלמות; עתים של טענה שעם ישראל אכן עובד את ה'¹⁷:

10 השבועה במשהו היוותה את פסגת האדרתו. מכאן האזהרות הגדולות העוסקות בשבועה בשם אלוהים אחרים או בשבועת שווא בשם אלוהים. מכאן הנבואות החמורות על הנשבעים באשמת שומחן, ומכאן דברי חז"ל העוסקים בעוון החמור של שבועות.

11 המפרשים התלבטו מהי הוראת המלה 'נכרי': ראה רש"י, מצודות, רד"ק ואברבנאל לפסוק זה.
12 ראה הערה מס' 6.

13 המפרשים חלוקים בדעותיהם, האם זהו המשך ציטוט של דברי העם (כדעת אברבנאל) או שזוהי כבר תגובת הנביא.
14 ראה לדוגמה, ישעיה, פרקים כ"ב, ל', ל"א י' הושע, פרקים ה', ו'; ועוד.

15 ייתכן שאף התורה עצמה מדגישה זאת. לא רק במצוות ביעור האילים והשמדת עבודה זרה אלא בעיקר במצוות המלך. הדבר תלוי בשאלה, האם המצוות המוטלות על המלך עוסקות בדמותו האישית או שהן עוסקות בדרכים לארגון הממלכה. מעבר לכך, כל אותם פרקים בתורה העוסקים במטרתו, ייעודו ושאיפתו של עם ישראל, מניחים, למעשה, את הקווים היסודיים בביסוס הממלכה.

16 ראה לדוגמה, ישעיה, כ"ב, יב-יג; הושע, ז', במשל האופה.

17 ראה לדוגמה, ירמיהו, ב', לה.

"לי יזעקו אלהי ידעונך ישראל" (הושע, ח', ב); עתים של הליכה אחר אלילים¹⁸; ועוד ועוד. גם בתקופה הנדונה אנו מוצאים שורשים שכאלה, ובאלה תקופת יאשיהו מקושרת לימים שקדמו לה. הייחוד בתקופה זו הוא, כאמור, בכך שאנו מוצאים בה טענות על חוסר השגחה, העדר שר ועונש וכדומה, שהם מסימניה של ראשית מלכות יאשיהו, ומהווים שלב מכריע בתולדות ממלכת יהודה. לחלוה של ראייה שכזו לתוך שדרות רחבות בעם סותמת, למעשה, את הדרך חזרה. כל עוד הוויכוח הוא על הדרך הנכונה לעבוד את ה' - הבזבח או בשמיעה י כל עוד ההבדלים בין התפישות הם שזו פיכת וזו שיכורה; ואפילו כאשר עזיבת ה' היא תוצאה של הליכה אחר עבודה ורה כלשהי - יש עוד נתיב לתיקון ולהשבה אחורה. אולם כאשר ניהול המדיניות מנותק לחלוטין מכל גורם שמימי, ונסמך על אידיאולוגיה כזו, הדרך חזרה כמעט ונעולה. ייתכן שזו משמעות הקביעה שהובאה לעיל, שלמרות תשובת יאשיהו "...לא שב ה' מחרון אפו הגדול אשר חרה אפו ביהודה על כל הכעסים אשר הכעיסו מנשה" (מלכ"ב, כ"ג, כ), המוסבר לא רק בגדישת סאת החשבון האלוהי אלא גם בהבחנה ובניתוח המציאות בעם ישראל: "אף שיאשיה עשה תשובה בכל לבבו והורה להעם דרכי ה'... בעבור כי בהצנע אחזו ישראל בהכעסים אשר הכעיס מנשה לעבוד כוכבים כמוהו" (בעל המצודות); וכן פירשו אברבנאל ומפרשים נוספים).

העולה מן הדברים: תקופת מנשה הביאה לשינוי משמעותי בממלכת יהודה, שינוי שסימנים לו אנו מוצאים בימי אחז אך במידה קטנה יותר, ובאמת הרבה קודם לכן, בימי אסא¹⁹, אך זאת בצורה מקומית, ואילו בראשית ימי יאשיהו ולאורך כל ימיו לא בוער משקע זה. זהו אותן "שחיתות" העומדות במרכז מותו של יאשיהו עצמו. השינוי הוא באמונה בהשגחה, כמבואר לעיל. התהליך שהחל בימי אחז התפרץ בעצמה מרובה, והביא לכך ששערי תשובה ננעלו ע"י ישראל עצמם. יאשיהו לא קרא נכון את המציאות, והתייחס כך לקורה מעל פני השטח. ה', הרואה ללבב, גרם ללכידת רוח אפינו, משיח ה'.

הסיבות לתהליך מתמשך זה דורשות דיון לעצמו²⁰, ולא באנו אלא לציין את אחת מנקודות השפל של קשרי ישראל וריבון העולמים, את התהליך שיביא מאוחר יותר לעזיבת ה' אלוהי ישראל ע"י חלק מן העם.

לאור זה ניתן ליישב אף את הסתירה, לכאורה, שבין דברי ירמיהו בספר מלכים (ע"פ הברייתא - בבא בתרא, יד, ע"ב) הקובעים, כי תשובת יאשיהו לא התקבלה בגלל חטאי מנשה ובין דבריו בספרו (פרק כ"ה), המציינים את השנה הרביעית ליהויקים כשנת נעילת דרכי התשובה. נראה לי, כי התקופה שבין מנשה לבין יהויקים הייתה תקופת ביניים, שבה שערי תשובה לא ננעלו, אך העם הגיע למצב שהוא כבר לא יכול לעשות תשובה. העם הביא את עצמו למציאות שתשובה ממנה כבר לא תינתן. גם בספר ירמיהו נראה, כי סתימת דרכי התשובה קשורה לייאוש העם עצמו מהתשובה. בפרק י"ח מציין הנביא, כי נבואת החורבן עדיין יכולה להשתנות: "רגע אדבר על גוי ועל ממלכה לנתוש ולנתוך ולהאביד, ושב הגוי הוא מרעתו אשר דברתי עליו, ונחמתי על הרעה אשר חשבתי לעשות לו" (פס' ז-ח); לאחר מכן הוא מביא את דברי העם עצמו: "אמרו נואש, כי אחר מחשבותינו נלך ואיש שררות לבו הרע נעשה" (ס' יב). ואז באה נבואת החורבן הנוראה. ימי יאשיהו לא עקרו את התפישות הרוחניות שהתעצמו בימי מנשה, ולכן, אף שלו היה עם ישראל שב, נראה שתשובתו הייתה מתקבלת - הוא עצמו נעל את שעריה הוא.

18 ראה לדוגמה, בימי אחאב.

19 בימי אסא אנו מוצאים את תביעת הנביא על כד שאסא מגייס את מלך ארם כדי שייסיע בידו במלחמתו כנגד בעשא (דבה"ב, ט"ז, ל). יסוד התביעה נעוץ בחטא ההישענות על ה' אלוהיו.

20 קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ג, עמ' 350-351 תולה זאת ב"התייהרות צניית של נואשים" ומשווה זאת לימי ישעיהו (כ"ב, יג) והושע (י', ג). נראה לי, שבימי יאשיהו לא היו נואשים כלל וכלל, ולכן יש לדחות את שיטתו.